

ІСТОРІЯ

Любомир ГУБИЦЬКИЙ

ВИВЧЕННЯ ПРОБЛЕМ ІСТОРІЇ МОСКОВСЬКОЇ ДЕРЖАВИ ЧЛЕНАМИ ІСТОРИЧНОГО ТОВАРИСТВА НЕСТОРА-ЛІТОПИСЦЯ В КІНЦІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

У статті розглянуто розуміння основних проблем Московської держави, яке здійснено членами Історичного Товариства Нестора-літописця. Учасники Товариства зосередили увагу на розгляді передумов становлення та функціонування державної структури Московщини. В працях учених розглянуто зовнішню політику, описано зміни в економіці та праві Росії після остаточного становлення держави, розкрито маловідомі факти з історії великої московської смуги.

Проблеми розвитку української історичної науки викликають зацікавлення роботою дослідницьких структур – історичних товариств – та науковою діяльністю окремих представників історичної науки в Україні минулої доби. У загальних рисах розкрито на багатому документальному матеріалі як розвиток української історичної науки загалом, так і багатогранну діяльність окремих історичних установ та діячів української Кліо. Однак потребують ретельнішого вивчення окремі питання функціонування історичних товариств в Україні наприкінці ХІХ – на початку ХХ століття, зокрема Історичного Товариства Нестора-літописця (далі – ІТНЛ).

Члени ІТНЛ, перебуваючи в межах російської парадигми всесвітньої історії, намагалися переосмислити концепції офіційної історіографії. Так, член Товариства В.Данилевич [IV, 1] у вступній лекції в університеті св. Володимира, розглянувши схеми В.Татищева, Л.Шлецера та ін., резюмував: “Жодна зі схем не може бути

прийнята, бо одні дуже вузькі і не охоплюють історичного процесу, а інші опускали окремі явища, не сприяючи виявленню різниці в побуті складових Росії; всебічне вивчення окремих частин Росії, тобто підтримання традицій, встановлених у школі проф. К.Бестужева-Рюміна і особливо в Київській школі, дозволить дослідити детально історичний процес і створити, якщо це буде необхідно для подальшого розвитку... нації, нову схему“ [III, 20]. У пізнішій праці, яка засвідчила перехід ученого з позицій обласницької теорії до теорії національної відрубності російської нації з доісторичних часів, В.Данилевич, спираючись на концепцію М.Грушевського, доводив сталість соціальних відносин на Московщині до і після татарської навали: “Татари жодної участі в тій борні (міжусобицях – авт.) не брали. Вони прийшли до Європи під впливом венеційців, що конкурували невдатно з генуезцями на Чорному та Азовському морях. Подолавши генуезців, вони не обмежилися підвладженням виходів з головних шляхів Східної Європи й підвладнили й самі шляхи, що йшли через Московщину та Україну“ [II, 13 зв.].

Варто наголосити на помічених ученим сепаратистських заходах Новгородів стосовно Києва. Історик звернув увагу на різноманітність, а часто й несумісність інтересів Києва та Північно-Східної Русі, яка, віднайшовши центр локалізації в Москві, відсепарувалася від Києва, але формально зберегла його політичну традицію. Державна структура Московщини виростала на фундаменті спадку Русі Київської, Новгородської, Золотої Орди, Візантії і вносила свої зразки організації громадського життя. Зовнішня політика стала однією зі сторін державного життя царства, яка від початків незалежного життя скеровувалася на здолання нових рубежів за рахунок сусідів.

Для з'ясування передумов становлення Московської держави, обставин визволення населення Північно-Східної Русі від татарської залежності члени ІТНЛ використовували місцеві перекази, літературні твори. На засіданні Товариства П.Розанов виголосив промову, яка мала за мету висвітлити місцеві перекази Рязанської губернії про Куликовську битву 1380 р. [13, 63] І.Хрущов, аналізуючи літературні пам'ятки, які прославили подію, умовно поділив комплекс

пам'яток на групи: літописне сказання; поетичне сказання, що приписувалося Софонії; Задонщина. На думку історика, ці твори належали окремим літературним школам [26, 70].

Куликовська битва відіграла вирішальну роль в утвердженні впевненості щодо здоланості татар. На думку члена ІТНЛ І.Павловського [22, 109], на полях битви 1380 р. започатковано Московське царство, як згодом на полях полтавських – Російську імперію [VI, 9 зв.]. Вчений бачив причини вивищення московського князівства в господарських здібностях московських князів, новому порядку престолонаслідування [VI, 5]. Він зазначив, що при об'єднанні московське князівство перетворилося в національну державу, великий князь московський став великим государем [VI, 14].

Члени Товариства наголошували на значенні змін у владних символах та ідеях Московської держави після здобуття нею незалежності. В.Савва в дисертації дослідив візантійський вплив на розвиток ідеї царської влади у Москві [VII, 1; 14, 105-114]. М.Довнар-Запольський у рецензії на дисертацію В.Савви відзначив, що головна увага дослідження присвячена історії обряду вінчання на царство, придворних обрядів, посольського обряду і царського титулу. Загалом позитивно оцінивши працю дисертанта, М.Довнар-Запольський виявив деякі неточності в його роботі: “Автор не знайшов особи, яка занесла б візантійські ідеї на Русь, і тому відкидає вплив Візантії, забуваючи про літературні зв'язки і особисті стосунки“ [V, 2 зв.]. Зауваження рецензента видається слушним, оскільки відомо, що східні слов'яни не зупинилися на запозиченні з Візантії релігії, а успадкували і деякі державотворчі ідеї.

Стабільне становище Московської держави в східно-європейському секторі наприкінці XV ст. спонукало до оформлення самодержавної влади в країні. Професор Київського університету О.Кістяківський у виголошеному в Товаристві рефераті переконливо доводив, що смертна кара, як законом регульований інститут закріпилася в Росії разом із розвитком загальнодержавної влади. Судебники Івана III та Івана IV Грозного, на думку вченого, зібрали розкидані по окремих законах і застосовувані за звичаєм випадки смертної кари, дали їм кінцеву законодавчу санкцію.

О.Кістяківський був впевнений, що життя і ріст суспільних інституцій залежало не стільки від характеру глави держави, скільки від загальних умов, притаманних епосі [9, 230].

Велике зацікавлення в Товаристві викликала епоха Московської смути кінця XVI – початку XVII ст. [2, 89; 4, 29; 5, 81-83; 6, 9; 27, 18-19]. Один із членів-засновників установи В.Завитневич проводив думку про вагомість неупередженості, науково об'єктивного висвітлення причин і наслідків смути у російській історії [5, 81]. Зупинившись на тенденціях політичного життя напередодні смути, історик переконував, що абсолютизм влади царя проповідувався книжниками не безкорисливо, стверджувався не просто на ідеї боговстановленості влади, а й на ідеї теократизму [5, 82].

Професор В.Завитневич, зупиняючись на умовах стабілізації становища в Московській державі після смути, звернув увагу на значення церкви, яка, на його думку, після багаторічного безладу за царювання Лжедмитрія I, В.Шуйського, Лжедмитрія II, Володислава зуміла сконсолідувати зневірену у владі громадськість [5, 83]. Дослідник вважав, що пам'ятки писемності, які поширювалися у часи смути в народі під назвою "видений", "сказаний", спричинили суспільний порух до очищення за допомогою покаяння, посту і молитви, що, у свою чергу, зробило можливим примирення, взаємне поєднання людей у думках і почуттях, у спрямуванні волі. В сучасних дослідженнях підтверджується значення видінь для формування масової свідомості в часи Московської смути початку XVII ст. [24, 502].

На засіданнях ІТНЛ викликали велике зацікавлення повідомлення про діяльність політиків Росії епохи Смути. Так, наприклад, В.Іконников зробив вагомий внесок у висвітлення біографій Дмитрія Самозванця [7, 143 – 160] та М.Скопіна-Шуйського [8, 102-173]. В.Ульяновський відносить праці історика XIX століття до тієї групи історіографії "Дмитріади", якій притаманні ретельний добір і аналіз джерел (праці М.Костомарова, К.Бестужева-Рюміна тощо), на противагу працям Г.Міллера, М.Погодіна та ін., в яких період правління Самозванця подавався як час володарювання поляків, розкрадання скарбниці, зневажання норм російського життя [25, 24]. Це спонукало поглиблення досліджень цієї проблеми.

У Товаристві поряд з розглядом особистого внеску історичних діячів велика увага надавалася дослідженню рис суспільного життя Росії XVI – XVII ст. загалом [23, 30 – 32]. Зокрема П.Смирнов пропонував дослідження, що стосувалися міського господарства, внутрішньої і зовнішньої торгівлі Росії у XVII ст. [15, 140 – 144; 16, 349 – 355; 17, 3-32; 18, 12 – 15]. Вартий уваги проведений істориком аналіз міської структури Московської держави. Він переконував, що започатковане ще в домосковську добу зникнення дрібного і зростання великого землеволодіння в містах та перегрупування міського населення знаходило підтримку великих князів, які, відповідно до політичних і господарських міркувань, намагалися стати найбільшими земельними власниками в містах [16, 77]. Автор звертав увагу на вплив купецького прошарку в здійсненні торгівельної політики держави. Ілюструючи прагнення захистити корпоративні інтереси російських купців у XVII ст., вчений навіть передісторію та умови складання чолобитної 1627 року [17, 6]. П.Смирнов підкреслив, що ця чолобитна започаткувала процес обмеження іноземної конкуренції, який завершився прийняттям Уставної грамоти 1654 року і Новоторгового Уставу 1667 року.

Дослідженню чолобитних були присвячені студії Є.Сташевського. Історик опублікував чолобитну дворян 145 року [ідеться про 7145 рік згідно з літочисленням від початку світу, яке розпочиналося 6608 р. до н.е.] та документи уряду, в яких містилася відповідь влади на це прохання [19, 20 – 22]. Як підсумував учений, жодне з побажань чолобитників не було задоволене: судовий безлад, несудимі грамоти, приказний суд, указні строки для виклику винних зовсім не були зачеплені указом; указ торкався лише урочних років, давав дворянам урівняння в урочних роках з Троїце-Сергієвим монастирем. Московські государі накопичували свідчення про настрої мас населення через отримання чолобитних і реагували на них відповідно до інтересів держави.

Історичні студії Є.Сташевського не обмежувалися виявленням чолобитних. Багато уваги він приділив дослідженню внутрішнього стану Московської держави в XVI – XVII ст. [20, 27 – 29]. Праця про перипетії Смоленської війни містила ґрунтовний аналіз

літератури та джерел, що дало можливість автору зробити слушні висновки. Однією з підстав невдалого закінчення війни для Московщини вчений вважав ту обставину, що турботи про оборону в Смоленську війну значною мірою були принесені в жертву турботам про збільшення сил для наступу. Історик був переконаний, що, розпочинаючи війну, Москва мала слабо забезпечений тил [21, 324].

Війни за домінування у Східній Європі, що точилися між Польщею і Литвою та Росією від часу становлення її як держави, призводили до появи численних полонених. Із захопленням Сибіру Росія всіма засобами намагалася освоїти край, насамперед докладала зусиль до заселення цих просторів. Так, під час Смоленської війни 1632 р. сотні підлеглих Польщі потрапили до російського полону. Московська влада використала їх для колонізації Сибіру. Спробі спротиву владі з боку новоприбулої “литви” в Томську 1634 р. присвятив свою розвідку М.Оглоблин [1, 8; 12, 116 – 127]. Дослідник висвітлив перебіг змови, відзначив неадекватність дій місцевої влади у відповідь на заколот: томські воеводи М.Єгупов-Черкаської, Ф.Шишкін діяли рішуче щодо змовників – не покладаючись на Москву, не чекаючи царського указу, вони – “за такую великую измену и за воровской лихой завод, которые в том воровском деле большие пущие заводчики – 12 человек велели повесить” [12, 126].

Зовнішня політика Російської держави, зокрема її відносини з Польщею, цікавили В.Кордта [10, 96] і К. Де-Вітте [3, 3 – 6]. Остання подала важливу знахідку – реляцію про зустріч та в'їзд московських послів до Варшави в грудні 1667 року [3, 4]. Як повідомила дослідниця, пропонувавший нею польський документ “Реляция о встрече и въезде московских послов в Варшаву 8 декабря 1667 г.” стосувався Андрусівського договору, укладеного 13 січня 1667 р. Історик наголосила на відсутності у працях російських учених вказівок про відвідини московськими послами Варшави. Представлений нею документ засвідчував факт поїздки московського посольства в Польщу.

Окремому типу дипломатичних документів московської доби – шертним грамотам – присвятив свою розвідку М.Бережков. На

його думку, в історії відносин Росії і татарського світу вирізняються два періоди: 1) залежності від Золотої Орди; 2) незалежності. Дослідник доводив, що для першого періоду характерними були ханські ярлики, а для другого – шерті, тобто присяжні грамоти татарських ханів на вірну службу чи на дотримання зобов'язань перед московськими государями [1, 35]. Історик зауважив, що з кінця XVII ст. плата казни в Крим припинилася, з того часу перестали писати шерті [1, 55].

Отже, вченими Історичного Товариства Нестора-літописця, серед яких концептуальною своєрідністю вирізнялися представники Київської школи істориків, російський історичний процес висвітлювався в контексті загальноросійської імперської історії з обов'язковою увагою до подій її складових територій. Товариство при вивченні історіографії, бібліографії, джерелознавства, безпосередньо проблем власне історії Московської держави не мало чіткої системи. Торкаючись розгляду державної структури Московщини, члени ІТНІ, як представники Київської історичної школи, на противагу московським дослідникам доводили, що вона виростала на спільному фундаменті суспільного досвіду Русі Київської, Новгородської, Золотої Орди, Візантії. Передумовами становлення Московської держави історики вважали посилення московських Даниловичів, географічне положення Москви, зростання торгівлі, звільнення від татарського гноблення. В працях учених чітко визначені аспекти зовнішньої політики, подано значення цієї важливої сторони державного життя Московського царства для зростання його могутності. Дослідники Товариства висвітлювали зміни в економіці та праві Росії після остаточного об'єднання князівств та міст, вводили в науковий обіг маловідомі факти з історії Великої Смути, що дозволило доповнити загальну картину епохи початку XVII ст. В проблемному дискурсі російської історіографії кінця XIX – початку XX століття зосереджувала низка праць учених, присвячених періоду після доби лихоліття, створених на основі виявлених в московських архівах документів, висвітлювалася історія міст і станів російського суспільства, які стали суттєвим кроком у розвитку економічного напрямку історичних студій як в Україні, так і в Російській імперії загалом.

- I. Державний архів м. Києва. – Ф. 16. – Оп. 325. – Спр. 47.
 - II. Інститут рукопису Національної бібліотеки України Національної Академії наук України (далі – ІР НБУ НАН України). – Ф. 29. – Спр. 89.
 - III. ІР НБУ НАН України. – Ф. 29. – Спр. 218.
 - IV. ІР НБУ НАН України. – Ф. 29. – Спр. 613.
 - V. Центральний державний історичний архів у м. Києві (далі – ЦДАК). – Ф. 262. – Оп. 1. – Спр. 83.
 - VI. ЦДАК. – Ф. 267. – Оп. 1. – Спр. 28.
 - VII. ЦДАК. – Ф. 2058. – Оп. 1.
1. Бережков М. Крымские пертные грамоты // Чтения в Историческом Обществе Нестора летописца (далі – ЧИОНЛ) – 1894. – Кн. 8. – Отд. II. – С. 35 – 57.
 2. Голубев С. Москва и первый самозванец // ЧИОНЛ – 1912. – Кн. 22. – Вып. III. – Отд. 1. – 89 с.
 3. Де-Витте Е. Релиция о встрече и въезде московских послов в Варшаву 8 декабря 1667 г. // ЧИОНЛ. – 1900. – Кн. 14. – Вып. 1. – Отд. III. – С. 3 – 6.
 4. Дмитриевский А. О вновь открытых мемуарах архиепископа Арсения Еласскогого /Суздальского тоже/ о смутном времени // ЧИОНЛ. – 1898. – Кн. 12. – Отд. I. – С. 29.
 5. Завятинич В. О значении великой Московской смуты в истории допетровской Руси // ЧИОНЛ. – 1908. – Кн. 20. – Вып. III. – Отд. I. – С. 81 – 83.
 6. Иконников В. О первом самозванце и его отношении к Польше по поворенни в Москве // ЧИОНЛ. – 1889. – Кн. 3. – Отд. I. – С. 9.
 7. Иконников В. Дмитрий Самозванец и Сигизмунд III // ЧИОНЛ. – 1890. – Кн. 4. – Отд. II. – С. 143 – 160.
 8. Иконников В. Князь М.В.Скопин-Шуйский // ЧИОНЛ. – 1879. – Кн. 1. – С. 102 – 173.
 9. Кистяковский А. Некоторые черты из истории смертной казни в России // ЧИОНЛ. – 1878. – Кн. 1. – С. 230 – 260.
 10. Корят В. Второе посольство в Россию датского посланника Ганса Оладеланда // ЧИОНЛ. – 1912. – Кн. 22. – Вып. III. – Отд. I. – С. 96.
 11. Личный состав Общества в течении истекшего двадцатипятилетия. Действительные члены // 25-летие Исторического Общества Нестора-летописца и юбилейная речь, изданные Историческим Обществом Нестора-летописца. – Киев: Тип. Менащера, 1899. – 99 с.
 12. Оглоблин Н. Бунт Томской “литвы” в 1634 г. // ЧИОНЛ. – 1894. – Кн. 8. – Отд. II. – С. 116 – 127.
 13. Розанов П. Местные предания о Куликовской битве // ЧИОНЛ. – 1879. – Кн. 1. – С. 63 – 70.

14. Савва В. Московские цари и византийские василевсы. К вопросу о влиянии Византии на образование идеи дарской власти московских государей. – Харьков: Университетская типография, 1901. – 400 с.
15. Смирнов П. Города Московского государства в первой половине XVIIIв. – Киев: Университетская типография, 1917. – Т. 1. – Вып. 1. – 144 с.
16. Смирнов П. Города Московского государства в первой половине XVIIв. – Киев: Университетская типография, 1919. – Т. 1. – Вып. 2. – 356 с.
17. Смирнов П. Новое челообитие Московских торговых людей о высылке иноземцев, 1627 года // ЧИОНЛ – 1912. – Кн. 23. – Вып. 1. – Отд. II. – С. 3 – 32.
18. Смирнов П. Окладный список гостей гостинной и суконной сотни // ЧИОНЛ. – 1912. – Кн. 23. – Вып. 1. – Отд. I. – С. 12 – 15.
19. Сташевский Е. К истории дворянских челообитных. Коллективная челообитная 3 февраля 145 г. – Москва: Типография Общества любителей российской словесности, 1915. – 23 с.
20. Сташевский Е. Сметы военных сил Московского государства в 1663г. // ЧИОНЛ. – Кн. 22. – Вып. I-II. – Отд. I. – С. 27 – 29.
21. Сташевский Е. Смоленская война 1632 – 1634 гг. Организация и состояние Московской армии – К.: Университетская типография, 1919. – 318с.
22. Список членов Общества Нестора-летописца к 1-му января 1915 г. // ЧИОНЛ. – 1914. – Кн. 24. – Вып. II. – Приложение. – С. 103 – 112.
23. Уднцев В. История городов и купечества в средние века на Западе и в России // ЧИОНЛ – 1900. – Кн. 14. – Вып. I. – Отд. I. – С. 30 – 32.
24. Ульяновский В. Первое “видение” Смуты: призыв к спасению России через показание //Архивознавство. Археография. Джерелознавство. Міжвидомчий збірник наукових праць. – Вып. 3. – Джерелознавчі дисципліни. – К.: Наукова думка, 2001. – С. 501 – 523.
25. Ульяновский В. Россия в начале Смуты: Очерки социально-политической истории и источниковедения – К.: Льбидь, 1993. – Ч. 1. – 367 с.
26. Хрущев И. О памятниках, прославивших Куликовскую битву // ЧИОНЛ. – Кн. 1. – 1879. – С. 70 – 75.
27. Щербина В. Новые материалы для истории Литовской и Московской Руси в конце XVI и начале XVII столетий // ЧИОНЛ. – К., 1893. – Кн. 7. – Отд. I. – С. 18 – 19.

Любомир Губицкий. Изучение проблем истории Московского государства членами Исторического Общества Нестора-летописца в конце XIX – начале XX века. В статье рассмотрено понимание основных проблем Московского государства членами Исторического Общества Нестора-летописца. Участники Общества сосредоточили внимание на рассмотрении предпосылок становления и функционирования государственной структуры Московии. В работах

учених раскрыта зовнішня політика Росії. Исследователями описані зміни в економіці і праві Росії після остаточного становлення держави, раскрыті малоизвестні факти з історії московської смуты.

Lyubomyr Hubytskyi. The studies of the history of Russia by the members of a Historical Society of Nestor-annalist at the end of the XIX – the beginning of the XX centuries. In the article the interpretation of the basic problems of Moscow state are considered which are carried out by the members of a Historical Society of Nestor-annalist. The author came to the conclusion that the participants of the Society had concentrated their attention on the consideration of the preconditions of functioning of the state structure of Moscovia. In scientists' works the external politics is described, and also changes in economy and in the right of Russia after final creation of the state. The historians opened the little-known facts from the history of Moscow Revolt.